

Έρωτας και Πολιτισμός: Η Θεώρηση του Έρωτα στο Έργο του Χέρμπερτ Μαρκούζε

Ποια η Σχέση Ερωτικού Στοιχείου και Ψυχαναλυτικοπολιτικής Προσέγγισης στον Μαρκούζε;

Η σύνθεση του Μαρξ και του Φρόυντ από τον Χέρμπερτ Μαρκούζε είναι η πιο διαδεδομένη και με τη μεγαλύτερη επιρροή εκδοχή του λεγόμενου *Φροϋδομαρξισμού*. Ο Φροϋδομαρξισμός του Μαρκούζε επινοεί μια συμφιλίωση των διαφορών του Φροϋδισμού και του Μαρξισμού, με την ταυτόχρονη τροποποίηση και των δύο θεωριών σε μια νέα σύνθεση. Περνώντας στην διάσταση της ανθρώπινης ψυχής και εξετάζοντας τη βάση της θεωρίας των ενστίκτων του Φρόυντ, ο Μαρκούζε παρέχει στον Μαρξισμό μια ανθρωπολογική βάση, αναζητώντας όμως ταυτόχρονα, μέσα στην ίδια την θεωρία των ενστίκτων του Φρόυντ, έναν δυνάμει επαναστατικό χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην προσπάθεια του αυτή επαναστατικοποιεί τον Φρόυντ και παράλληλα ερωτικοποιεί τον Μαρξ.

Από την εισαγωγή του έργου του *Έρωτας και πολιτισμός*, που εκδόθηκε το 1955¹, ο Μαρκούζε διαχωρίζει ρητά την φιλοσοφία του από την ψυχανάλυση ως θεραπεία και πρακτική, εξηγώντας ότι δεν ενδιαφέρεται να θεραπεύσει την «ατομική ασθένεια», αλλά να διαγνώσει τη γενικότερη κοινωνική διαταραχή. Υποστηρίζει, κατ' αυτό τον τρόπο, ότι η μεθοδολογία της κριτικής θεωρίας μπορεί να κατανοηθεί με τρόπο ανάλογο της ψυχαναλυτικής τεχνικής, όπου ο κριτικός θεωρητικός στέκεται έναντι της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, όπως ο αναλυτής έναντι του αναλυόμενου.

Για το σκοπό αυτό, ο Μαρκούζε αντλεί μια κοινωνική θεωρία και μια (φαινομενολογική) οντολογία, δηλαδή μια θεωρία του είναι, από την μετα-ψυχολογία του Φρόυντ, η οποία περιλαμβάνει τις κύριες εννοήσεις ως όψεις της πραγματικότητας και όχι απλά ως όψεις της ψυχής- καθώς επίσης και τη σχέση της επιθυμίας και του αντικειμένου της. Έτσι, απομακρύνεται από τις φυσιοκρατικές υποθέσεις του ίδιου του Φρόυντ, που βασίζονται στην επιστημονική του κοσμοθεώρηση. Περνώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, σε μια ανακατασκευή της φροϋδικής θεωρίας των ενστίκτων, εισάγοντας ταυτόχρονα μια Μαρξιστική ιστορική προοπτική στη σχέση μεταξύ αυτού που ο Φρόυντ αποκαλεί Έρωτα ή ένστικτο της ζωής και το οποίο σκοπεύει στην διατήρηση και τον εμπλουτισμό της και σε αυτό που αποκαλεί Θάνατο ή ένστικτο του θανάτου, το οποίο εμφανίζεται ως καταστροφικό και επιθετικό ένστικτο, που σκοπεύει στην απάλειψη της έντασης και την επιστροφή στην ανόργανη κατάσταση.

Οι βασικές φροϋδικές θεωρήσεις δεν απαξιώνονται, αλλά τροποποιούνται και ωθούνται στα άκρα τους, ώστε ο έμφυτος ανταγωνισμός μεταξύ των δύο ενστίκτων να μπορεί, υπό συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, να συμφιλιωθεί και η αντίθεσή τους με την εξωτερική πραγματικότητα να μπορεί να εγκαθιδρύσει μια απελευθερωτική δυναμική. Ουσιαστικά, ο Μαρκούζε επιχειρεί να επαναδιατυπώσει τη φροϋδική θεωρία, ξεδιπλώνοντας όμως την κοινωνικό-ιστορική πτυχή των ενστίκτων, καθώς πιστεύει πως η πραγματικότητα στην οποία καλείται το Εγώ να προσαρμοστεί είναι διαφορετική σε κάθε ιστορική εποχή. Η αρχή της πραγματικότητας, δομικά θεμελιωμένη από τον Φρόυντ, δεν παραμένει επομένως διαχρονικά ίδια αλλά, σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, δεν μπορεί παρά να είναι και αυτή ιστορική. Η ιστορικοποίηση της αρχής της πραγματικότητας στη σύνθεση του Μαρκούζε, τον οδηγεί στην εισαγωγή δύο νέων εννοιών, αυτή της

---

¹Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Έρωτας και Πολιτισμός*, μτφρ. Αρζόγλου, Κάλβος, Αθήνα 1981.

υπερβάλλουσας απώθησης (surplus repression) και αυτή της αρχής της απόδοσης (performance principle).

Ο Φρόυντ υποστήριξε ότι η σύγκρουση μεταξύ του Έρωτα και του πολιτισμού είναι αναπόφευκτη, με αποτέλεσμα η ιστορία της ανθρωπότητας να μην είναι παρά η ιστορία της απώθησης των ενστίκτων. Ο ίδιος ο πολιτισμός και η ανθρώπινη κοινωνία είναι κατά μία έννοια προϊόντα της απώθησης. Η αρχή της ηδονής υπάγεται στην αρχή της πραγματικότητας. Ηθικοί περιορισμοί εγκαθιδρύονται, η γενετήσια σεξουαλικότητα επικρατεί, το σώμα από-σεξουαλικοποιείται, ώστε να ανταπεξέλθει στην παραγωγικά και κοινωνικά χρήσιμη εργασία, και η ανθρώπινη ψυχή προσαρμόζεται στην πραγματικότητα.

Ποιο είναι όμως το κόστος της εδραίωσης της προόδου και του πολιτισμού; Η ενοχή και η δυσφορία επικρατούν. Κεντρική θέση στην θεωρία των ενστίκτων του Φρόυντ, που ο Μαρκούζε την ανακατασκευάζει, κατέχει η ιδέα ότι υπάρχει ένας έμφυτος ανταγωνισμός, από τη μια μεριά, μεταξύ της ικανοποίησης των ενστίκτων και της ανθρώπινης ελευθερίας, και από την άλλη, της ανάπτυξης του πολιτισμού.

Για τον Μαρκούζε, η πρόοδος του πολιτισμού είναι η εκλογίκευση της διαιώνισης του κυρίαρχου συστήματος, εντός του οποίου η δυνατότητα της ευτυχίας και της ευχαρίστησης (με βάση την αρχή της ηδονής) στο εδώ και τώρα, για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας, θυσιάζεται και αναβάλλεται, ώστε ο πολιτισμός να διατηρηθεί και να εξελιχθεί. Ο Μαρκούζε συμφωνεί με τον Φρόυντ, ότι η ύπαρξη κοινωνίας και πολιτισμού απαιτούν την απώθηση, θέτει όμως το ερώτημα: πόση απώθηση είναι πράγματι αναγκαία υπό τις συγκεκριμένες ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό εξαρτάται από το βαθμό της σπάνης της εκάστοτε κοινωνίας. Σε κοινωνίες στις οποίες τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών δεν αφθονούν, ο βαθμός της απώθησης, τόσο ο εξωτερικός όσο και ο εσωτερικός, που απαιτείται για τη διατήρηση της πολιτισμικής κοινωνικής τάξης, είναι αναγκαστικά υψηλός. Στον ανεπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο, όμως, με την πληθώρα των παραγόμενων καταναλωτικών προϊόντων και αναγκών, παρατηρεί ότι η σπάνη έχει πάψει να είναι ο πρωταρχικός λόγος της απώθησης.

Έτσι, σύμφωνα με τον Μαρκούζε, η αρχή της απόδοσης που επικρατεί, όντας μια συγκεκριμένη ιστορική εκδοχή της αρχής της πραγματικότητας, προσαρμόζει τα άτομα στις πλαστές –τεχνολογικά κατασκευασμένες– ανάγκες που παράγει ο σύγχρονος καπιταλιστικός πολιτισμός, παρέχοντας την ατομική ψευδαίσθηση της ελευθερίας. Μια τέτοια συνθήκη όμως, για τον Μαρκούζε, υπηρετεί πρωτίστως την ταξική κυριαρχία και την αναπαραγωγή του συστήματος. Επομένως, στον σύγχρονο πολιτισμό, η σπάνη έχει ξεπεραστεί από την ίδια την αρχή της απόδοσης και τις παραγωγικές δυνατότητες της καπιταλιστικής κοινωνίας και πλέον χρησιμοποιείται ιδεολογικά για τον έλεγχο της αλλοτριωμένης εργασίας και τη διατήρηση των συμφερόντων της κυριαρχίας.

Η σπάνη δεν είναι πλέον ιστορική αναγκαιότητα, αλλά παράγεται κοινωνικά και το ζήτημα είναι η διανομή και η διάθεση του παραγόμενου πλούτου. Μεταξύ του βαθμού απώθησης και απάρνησης των ενστίκτων και των επιθυμιών, που απαιτεί η αρχή της πραγματικότητας, και αυτού που απαιτείται από την αρχή της απόδοσης, ο Μαρκούζε εντοπίζει αυτό που αποκαλεί *πλεονάζουσα απώθηση*. Η χειραγώγηση των ενστίκτων, των ενορμήσεων και των επιθυμιών καταλήγει όχι απλά στην επικράτηση της υπερβάλλουσας απώθησης, αλλά και στην απελευθέρωση του ενστίκτου του Θανάτου από τον έλεγχο και την υπαγωγή του στον Έρωτα. Κάτι που γίνεται εμφανώς ορατό με τους δύο Παγκόσμιους Πολέμους, τον Ψυχρό Πόλεμο, το Ολοκαύτωμα και άλλα γεγονότα που αποτυπώνουν την αυτό-καταστροφική ορμή της ανθρωπότητας. Η πλεονάζουσα απώθηση, που σαν έννοια θυμίζει αρκετά την έννοια της υπεραξίας στον Μαρξ, θα μπορούσε να εξαλειφθεί χωρίς να θέσει σε κίνδυνο την επιβίωση του πολιτισμού. Η επανάσταση θα μπορούσε τώρα, μιλώντας με φροϋδικούς όρους, να θεωρηθεί ως το τέλος της πλεονάζουσας απώθησης και η απάλειψη της αρχής της

απόδοσης.

Ο Μαρκούζε, βέβαια κατανοεί ότι ο βαθμός της απώθησης έχει όντως εξασθενήσει σε μερικό βαθμό, καθώς οι κοινωνίες έγιναν πλουσιότερες, αλλά παρατηρεί ότι, ιδίως μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπήρξε μια στροφή από την κοινωνία της εργασίας και την αντίστοιχη ηθική της, στην καταναλωτική κοινωνία, η οποία απελευθέρωσε παράλληλα την σεξουαλικότητα από τα δεσμά της παραδοσιακής ηθικής. Ωστόσο, η ελάττωση του βαθμού απώθησης που επιτεύχθηκε βρήκε τα όρια της στην ατομική κατανάλωση και στην επικράτηση της γενετήσιας σεξουαλικότητας.

Η μερική απελευθέρωση λιβιδινικής ενέργειας επέτρεψε στον καπιταλισμό να εντάξει τα άτομα σε έναν υπαρξιακό-ανταγωνιστικό αγώνα για απόκτηση προϊόντων και υπηρεσιών, ακόμα και όταν οι παραγωγικές δυνατότητες της εργασίας και η τεχνολογικά ανεπτυγμένη οικονομία θα μπορούσαν να είχαν εξαλείψει τον αγώνα για επιβίωση.

Η απελευθέρωση από την απώθηση αντί να οδηγήσει στην απελευθέρωση του ατόμου και της κοινωνίας οδήγησε στην ακόμη μεγαλύτερη υπαγωγή τους στην οικονομική τάξη και την παραγωγική και καταναλωτική λογική της, ερωτικοποιώντας τις σχέσεις των ατόμων με τα αντικείμενα όπως τα ρούχα, τα σπίτια, τα αυτοκίνητα, τα γκάτζετς κλπ. Σύμφωνα, έτσι, με τη θεωρία του Μαρκούζε περί *κατασταλτικής από-μετουσίωσης (repressive desublimation)*, την οποία εισάγει στο έργο του, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*², η ταξική κυριαρχία συνεχίζει να επικρατεί, και μάλιστα αναβαθμίζεται, καθώς η «εν δυνάμει» επαναστατική εργατική τάξη αφομοιώνεται πλέον στο σύστημα και μετατρέπεται σε απλό όργανο του³.

Η κατασταλτική από-μετουσίωση, έννοια με την οποία κάνει αρκετά τολμηρά βήματα απομάκρυνσης από τον Φρόυντ, δείχνει ότι, πέρα από μία συγκεκριμένη ποσότητα παραγόμενων αγαθών, ποιοτικές διαφοροποιήσεις εμφανίζονται σε αυτό που παρουσιάζεται στα άτομα ως κόσμος και επομένως στη σχέση της αρχή της ηδονής με την αρχή της πραγματικότητας. Αυτές οι διαφοροποιήσεις σχετίζονται με διαφορετικού τύπου δομές της ψυχής, και όχι μόνο με διαφορετικούς βαθμούς απώθησης.

---

² Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, μτφρ. Λυκούδης, Παπαζήσης, Αθήνα 1971.

³ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε την κριτική του Μισέλ Φουκώ στον Μαρκούζε, και τους Φροϋδομαρξιστές γενικότερα, γνωστή και ως "υπόθεση της καταστολής". Σύμφωνα με αυτήν, ο Φροϋδομαρξισμός πέφτει στην βιταλιστική παγίδα, υιοθετώντας μια απλουστευτική αντίθεση μεταξύ ενορμήσεων και πολιτισμού, και ταυτίζοντας την κοινωνική καταπίεση με τον ψυχικό μηχανισμό της απώθησης. Για τον Φουκώ, οι μορφές υποκειμενικότητας και ταυτότητας δεν είναι αποτέλεσμα καταστολής ή καταπίεσης κάποιας αρχέγονης ή ανόθευτης επιθυμίας που πηγάζει από κάποιον απρόσβλητο τόπο. Αντιθέτως, διαμορφώνονται, καλούνται και παράγονται μέσω της εξουσίας και των πρακτικών άσκησης της.

Με τα λόγια του ίδιου, αντλημένα από τον πρώτο τόμο της Ιστορίας της Σεξουαλικότητας: «Θα διέκρινα επίσης τον εαυτό μου από τους Φροϋδομαρξιστές όπως ο Μαρκούζε, που δίνουν στην έννοια της καταστολής έναν υπερβολικό ρόλο –διότι η εξουσία θα ήταν εύθραστη, αν η μόνη της λειτουργία ήταν να καταπιέζει, αν λειτουργούσε μόνο μέσω της λογοκρισίας, του αποκλεισμού, της παρεμπόδισης και της καταστολής, κατά τον τρόπο ενός μεγάλου Υπερεγώ, που ασκείται μόνο με αρνητικό τρόπο. Αν, αντίθετα, η εξουσία είναι ισχυρή, αυτό συμβαίνει επειδή, όπως αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε, παράγει αποτελέσματα στο επίπεδο της επιθυμίας –και, επίσης, στο επίπεδο της γνώσης. Μακριά από να εμποδίζει τη γνώση, η εξουσία την παράγει. Μισελ Φουκώ, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, том I*, μτφρ. Κρητικός, Κέδρος, Αθήνα 2008.

Με την εισαγωγή της έννοιας της *κατασταλτικής απο-μετουσίωσης (repressive desublimation)* στον Μονοδιάστατο Άνθρωπο, ο Μαρκούζε φαίνεται, εν μέρη, να απαντάει στην κριτική αυτή.

Σχέση Έρωτα και Σεξουαλικότητας

Τι θα μπορούσε τώρα να συμβεί με την κατάργηση της υπερβάλλουσας απώθησης και της αρχής της απόδοσης και των συναφών με αυτές θεσμίσεων; Ο Μαρκούζε δείχνει να ενδιαφέρεται όχι μόνο για την σεξουαλική απελευθέρωση με τη στενή έννοια, που άλλωστε φαίνεται να επιτυγχάνεται σε μερικό βαθμό και στα πλαίσια του συστήματος, αλλά για τις αποκλεισμένες ως τώρα δυνάμεις του Έρωτα, που αφορούν τη ζωή συνολικά.

Με το ξεπέρασμα της σπάνης, που επιτρέπει ο σύγχρονος τεχνολογικά, επιστημονικά και αναπτυξιακά «ώριμος», όπως τον αποκαλεί, πολιτισμός, η πραγμάτωση μιας ελεύθερης, μη απωθητικής και ευτυχισμένης κοινωνίας είναι δυνατή. Η κοινωνία αυτή θα βασίζεται σε ριζικά διαφορετικές υπαρξιακές στάσεις, διαφορετικές σχέσεις με τον εαυτό, τους άλλους και τη φύση· σε ένα νέο ανθρωπολογικό τύπο που δε θα απωθεί τις αισθησιακές και ερωτικές του επιθυμίες, αλλά αντιθέτως θα τις καλλιεργεί και θα ζει σε συμφωνία με την απόλαυση (αρχή της ηδονής). Μία υπόθεση, την δυνατότητα πραγμάτωσής της οποίας, βέβαια, ο Φρόντ απέρριπτε κατηγορηματικά.

Με την εξάλειψη των εξωτερικών συνθηκών παραγωγής της υπερβάλλουσας απώθησης και της αρχής της απόδοσης, αρχικά θα μπορούσε να συμβεί μια μεταστροφή της γενετήσιας σεξουαλικότητας σε Έρωτα, επανα-ερωτικοποιώντας ολόκληρο το σώμα. Αυτό πλέον δεν θα καθίσταται αντικείμενο αλλοτριωμένης και καταναγκαστικής εργασίας, μεταλλάσσοντας έτσι τον τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την σωματικότητά τους.

Εμπνεόμενος εδώ από την δική του σύλληψη της σεξουαλικότητας και τον φιλοσοφικό του στοχασμό πάνω στο έργο του Χέγκελ και την υπαρξιστική φαινομενολογία, εστιάζει στη φύση της φαντασίας. Στην ταξική κοινωνία, η φαντασία είναι συνδεδεμένη με την διαστροφική σεξουαλικότητα και την τέχνη, που σαν εκφράσεις του Έρωτα παραμένουν εκτός της αρχής της πραγματικότητας (σύμφωνα με τον Φρόντ). Το Εγώ πρέπει να πειθαρχήσει την φαντασία, ώστε να διατηρηθεί σε επαφή με τις συνθήκες επιβίωσής του στον κόσμο. Ο Μαρκούζε, όμως, υποστηρίζει ότι με την απάλειψη της σπάνης, η πραγματικότητα τώρα ανοίγεται, ώστε να μπορεί να συμπεριλάβει και αυτές τις αποκλεισμένες πλευρές του Έρωτα.

Εδώ ο Μαρκούζε, (αναπαράγοντας τη μαρξιστική διαλεκτική της ιστορίας στο πεδίο της προσωπικότητας), μας καλεί να ξαναθυμηθούμε την πολύμορφη ικανοποίηση, που έχει την καταγωγή της στη νηπιακή ηλικία, και τις ασυνείδητες ενορμήσεις. Η ικανοποίηση αυτών διατηρείται στην μνήμη μας, επομένως μας καλεί να την επανα-επιδιώξουμε στο παρόν.

Προτάσσοντας κάτι τέτοιο, δεν υπονοεί, βέβαια, την επαγωγή αυτής της διαδικασίας σε κάποια οργανική πληρότητα ή την παλινδρόμηση σε κάποιο πρωταρχικό στάδιο ανάπτυξης (*regression*).

Υποστηρίζει ότι ο όρος διαστροφές περιλαμβάνει σεξουαλικά φαινόμενα με ουσιαστικές καταγωγικές διαφορές, η μορφή εκδήλωσης των οποίων εξαρτάται από την ένταση της απώθησης του πολιτισμού. Δεν διστάζει, έτσι, ήδη από το 1955, να υπερασπιστεί εκδηλώσεις των ενστίκτων και σεξουαλικές στάσεις, που δεν είναι συμβατές με έναν απωθητικό πολιτισμό, και ειδικότερα με την υπεροχή της μονογαμίας και της ανωτερότητας της ετερο-σεξουαλικότητας, ενάντια στα ταμπού της εποχής. Για παράδειγμα, ο σαδισμός των SS, που εκδηλώνεται με απάνθρωπο και καταστροφικό τρόπο, δεν έχει σχέση με τη λειτουργία του σαδισμού σε μια ελεύθερη λιβιδινική σχέση, όπως μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε στις μέρες μας.

Η υπεράσπιση της διαστροφής και της τέχνης δεν συνιστά μια απόρριψη της λογικής, αλλά την επεξεργασία μιας νέας μορφής λιβιδινικής λογικής, που δεν υπόκειται πλέον στην αρχή της απόδοσης. Μία νέα σύλληψη της λογικής, η οποία θα συμπεριλαμβάνει την φαντασία, θα συνοδεύσει τις κοινωνικές αλλαγές που θα φέρει η επανάσταση. Η αρχή της ηδονής προεκτείνεται στη συνείδηση και ο Έρωτας επανορίζει τώρα τον Λόγο. Αυτή η νέα σύλληψη της λογικής –την οποία ονομάζει αισθησιακή λογική (*rationality of gratification*)⁴– αναγνωρίζει τις δυνατότητες των πραγμάτων ως πραγματικότητας, καθώς ο έρωτας ελευθερώνει δυνατότητες που υπάρχουν στην ύλη και στην ζωή, αλλά είναι απωθημένες από την αντί-ερωτική πραγματικότητα.

Σύμφωνα με αυτή την, ιδιαίτερη στ' αλήθεια, θεώρηση, το ίδιο το είναι θα μεταλλαχθεί ριζικά, η ίδια η πραγματικότητα θα εμφανιστεί πλέον ως ένα αισθητικό⁵ αντικείμενο μιας ερωτικοποιημένης αντίληψης.

Η επικράτηση και ανύψωση του Έρωτα δε θα ενεργοποιούσε μόνο τις διαστροφικές πλευρές της πολύμορφης σεξουαλικότητας, που ως τώρα παρέμεναν απωθημένες, αλλά θα επενεργούσε σε όλους τους τομείς της ζωής, όπως την εργασία, τις δημιουργικές δραστηριότητες, την τεχνολογία και τις ανθρώπινες σχέσεις, συμβάλλοντας σε υψηλότερους πολιτισμικούς στόχους, υπό μη απωθητικές πλέον συνθήκες.

Παρατηρώντας ότι δεν είναι η αντίθεση των ενστίκτων και της λογικής που παρέχει το καλύτερο επιχείρημα ενάντια στον ελεύθερο πολιτισμό, αλλά η αντίθεση που τα ένστικτα δημιουργούν προς τον ίδιο τον εαυτό τους, ο Μαρκούζε εδώ αναφέρεται στην ικανότητα του Έρωτα για *αυτό-μετουσίωση (self-sublimation of eros)*⁶. Η αμφιλεγόμενη αυτή υπόθεση, την οποία στηρίζει σε κάποιο χωρίο του Φρόυντ για τον πρωτογενή

---

⁴ Η αισθησιακή λογική αποτελεί μια αναθεώρηση της λογικής, εμπλουτισμένης με τη φαντασία, ό,τι ο Μαρκούζε αποκαλούσε *δεύτερη διάσταση (second dimension)*. Η δεύτερη διάσταση είναι οι δυνατότητες που υπάρχουν στα πράγματα. Ο έρωτας ελευθερώνει δυνατότητες που υπάρχουν στην ύλη και στη ζωή, αλλά είναι απωθημένες από την αντι-ερωτική πραγματικότητα. Η φαντασιακή σύλληψη των δυνατοτήτων δεν είναι αυθαίρετη, αλλά απαντά σε μια σύλληψη ενός μοντέλου που αναπτύσσεται φυσικά όπως η ζωή. Η ζωή δεν έχει αναπτυξιακή κατεύθυνση, αλλά ανθίζει όπου μπορεί να εκδηλώσει και να ικανοποιήσει τις δυνατότητές της.

Ο Αριστοτέλης και ο Χέγκελ βρίσκονται στο φόντο αυτού του εμπλουτισμού της λογικής. Η ιδέα της δυνατότητας έρχεται από την αντίληψη του Αριστοτέλη για την ουσία, σύμφωνα με την οποία, η ουσία των πραγμάτων είναι αυτό που παραμένει παρά τις αλλαγές στην εμφάνιση τους. Την ίδια στιγμή, η ουσία αποτελεί και την υψηλότερη δυνατότητά τους. Ο Μαρκούζε περνά στην αναδιτύπωση της σύλληψης της ουσίας από τον Χέγκελ, ως μια μοντέρνα εκδοχή της μεταφυσικής του Αριστοτέλη. Ο Χέγκελ υποστηρίζει ότι η ουσία των πραγμάτων αποτελείται από τη σχέση μεταξύ της εμφάνισης τους και του περιεχομένου τους. Επομένως η δυνατότητα δεν αποτελεί μια μυστήρια μεταφυσική οντότητα, αλλά μια εξηγήσιμη πτυχή του φαινομένου. Όπως ο Χέγκελ, ο Μαρκούζε διατηρεί την αρχική θέση του Αριστοτέλη, δηλαδή ότι η εμπειρική ύπαρξη των πραγμάτων δεν είναι ολόκληρη η πραγματικότητα τους, γιατί συμπεριλαμβάνουν δυνατότητες που «αρνούνται» ή πάνε πέρα από την τωρινή τους κατάσταση. Οι δυνατότητες αυτές εξαρτώνται όμως τώρα από την φαντασία. Καθώς η ουσία είναι αντικείμενο λογικής εξέτασης, η λογική θα πρέπει να συμπεριλάβει και την διάσταση της φαντασίας. Ωστόσο, στην φροϋδική σύλληψη της ψυχής, η φαντασία έχει τη ρίζα της στον Έρωτα. Επομένως, προκύπτει η λιβιδινική λογική, η οποία, ως μια νέα σύλληψη του Λόγου, θα προσεγγίσει τις κοινωνικές σχέσεις και τον τεχνολογικό έλεγχο της φύσης, στη βάση της κατανόησης των δυνατοτήτων τόσο των ανθρώπων, όσο και της φύσης. Αυτή θα είναι μια λιγότερο επιθετική και καταστροφική μορφή λογικής.

⁵ Ο Μαρκούζε σημειώνει ότι η σύλληψη της αισθητικής είναι διφορούμενη, περνώντας το όριο μεταξύ αντίληψης και καλλιτεχνικής έκφρασης. Η τέχνη εμφανίζει τα αισθητικά πράγματα στην ιδανική τους μορφή, απογυμνωμένα από χαρακτηριστικά που ενδεχομένως έρχονται σε αντίθεση με την ουσία τους. Υπό αυτή την έννοια, η αισθητική είναι μια νοητική λειτουργία. Αποτελεί έτσι μια σύνθεση, που σχηματίζει και ενώνει το θραύσματα που μπορούν να βρεθούν στην παραμόρφωση της ανθρωπότητας και της φύσης. Αυτά τα συλλεγόμενα κομμάτια και θραύσματα έχουν υπαχθεί στην φαντασία και έχουν γίνει αποδεκτά από τις απωθητικές κοινωνίες μόνο στην τέχνη. Υποστηρίζει ότι, σε μια μη απωθητική κοινωνία, μια λογική που δεν θα καθορίζεται και δεν θα ρυθμίζεται από την επιβίωση, μπορεί να πραγματώσει την αισθητική. Αυτή η ιδέα παίζει κεντρικό ρόλο στην αντίληψή του για μια ανακατασκευή της επιστήμης και της τεχνολογίας υπό σοσιαλιστικό έλεγχο.

⁶ Ο ναρκισσισμός, γράφει ο Μαρκούζε, πέρα από κάθε ανώριμο αυτοερωτισμό, σημαίνει μια θεμελιακή συγγένεια με την

ναρκισσισμό⁷, του επιτρέπει να ανακατασκευάσει την δυνατότητα του πολιτισμού κάτω από μη απωθητικές συνθήκες.

Η ναρκισσιστική εμπειρία του βρέφους το οποίο αδυνατεί να διαχωρίσει τον εαυτό του από τον αντικειμενικό κόσμο, και την οποία ο Φρόυντ περιγράφει ως μια "πρωτόγονη" ψυχολογική κατάσταση, γίνεται το στοιχείο εκείνο στο οποίο ο Μαρκούζε βρίσκει στην φροϋδική μετα-ψυχολογία μια κρυμμένη οντολογία που περιμένει να αναπτυχθεί. Εφόσον η μετουσίωση περιλαμβάνει μια αρχική ανακατεύθυνση του Έρωτα προς τον ίδιο τον εαυτό –προτού κατευθυνθεί προς κάποιο εξωτερικό αντικείμενο–, έχοντας ταυτόχρονα την δυνατότητά να θέτει όρια στην ικανοποίησή του, τότε ένας μη απωθητικός πολιτισμός είναι δυνητικά δυνατός.

Καθώς η ηδονή έχει την έμφυτη ικανότητα να ανυψώνεται και να θέτει όρια για την αύξηση της ικανοποίησης, και το ίδιο το ένστικτο έχει λιβιδινική αξία πέρα από το καλό και το κακό, μπορεί να μετατρέψει τη βιολογική ένταση και την ανακούφιση από αυτή σε ελεύθερη χαρά, ερωτικοποιώντας μη έως τώρα λιβιδινικές σχέσεις. Με την αύξηση της ικανοποίησης, το ένστικτο του θανάτου (ως αρχή της Νιρβάνα) συγκλίνει με τον Έρωτα και αφομοιώνεται σε μεγάλο βαθμό από αυτόν.

Τα όρια στην άμεση ικανοποίηση, όταν δεν χρησιμοποιούνται για τον περιορισμό των ατόμων σε μια αλλοτριωμένη-αποδοτική εργασία, μετατρέπονται σε στοιχεία της ανθρώπινης ελευθερίας, καθώς προστατεύουν την άλλη αλλοτρίωση, από την οποία η ευχαρίστηση πηγάζει –την αλλοτρίωση από τη φύση, την ελεύθερη αυτοπραγμάτωση. Με την υπερνίκηση της τυφλής αναγκαιότητας, οι άνθρωποι μπορούν να αυτό-καθορίζουν την ζωή τους, να αντιμετωπίζουν τους άλλους, με τις διαφορετικές τους ανάγκες και τους διαφορετικούς τρόπους ικανοποίησης τους, ελεύθερα.

Η υπεροχή της αρχής της ηδονής δε θα εξαλείψει, βέβαια, αναπόφευκτα τον πόνο, την σύγκρουση, την ένταση και τους ανταγωνισμούς. Αυτοί θα αποκτήσουν, όμως, λιβιδινική αξία και θα διακατέχονται, πλέον, από την λογικότητα της ικανοποίησης. Η νέα αισθησιακή λογική περιλαμβάνει και τους νέους, δικούς, της ηθικούς κώδικες (νέο Υπερεγώ);⁸

Σχέση Έρωτα και Πολιτικής

Στον πολιτικό πρόλογο του *Έρωτα και Πολιτισμός*, γραμμένο το 1966, για την 2η έκδοση του βιβλίου, ο Μαρκούζε συνεχίζει να υποστηρίζει τη θέση του, σύμφωνα με την οποία, οι ψυχολογικές κατηγορίες έχουν

πραγματικότητα που μπορεί να παράγει μια ολοκληρωτική υπαρξιακή τάξη. Μπορεί να περιέχει το σπέρμα μιας διαφορετικής αρχής της πραγματικότητας: η λιβιδινική κάθεξη του εγώ μπορεί να γίνει η πηγή και η δεξαμενή για μια νέα λιβιδινική κάθεξη του αντικειμενικού κόσμου, μετατρέποντας αυτόν τον κόσμο σε έναν νέο τρόπο του είναι.

⁷ Στο χωρίο αυτό από το έργο του *Το Εγώ και το Αυτό* ο Φρόυντ αναρωτιέται: Μήπως κάθε εξύψωση δεν συμβαίνει με την μεσολάβηση του Εγώ, που αρχίζει με την αλλαγή του σεξουαλικού-λιμπιντικού αντικείμενου σε ναρκισσιστική λίκμπιντο και κατόπι, ίσως προχωρεί για να του δώσει έναν άλλο σκοπό; (Σίγκμουντ Φρόυντ, *Το Εγώ και το Αυτό*, μτφρ. Μυλωνά, Νίκας, Αθήνα 2011).

⁸ Θα μπορούσαμε εδώ να φανταστούμε την εγκαθίδρυση ενός νέου Υπερεγώ, το οποίο, σύμφωνα και με την υπόθεση της καταστολής του Φουκώ, αντί να δρα καταπιεστικά ως προς τις ενορμήσεις και κατασταλτικά προς την απόλαυση του υποκειμένου, θα προστάζει προς μεγαλύτερη εκπλήρωσή τους. Η αδυνατότητα της πλήρους εκπλήρωσης της προσταγής αυτής γεννάει με τη σειρά της νέα συμπτώματα δυσφορίας του σύγχρονου υποκειμένου τα οποία, λίγο πολύ, είναι ορατά γύρω μας σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού. Άραγε η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία δεν περιστρέφεται γύρω από την ιδέα ότι η αγορά περιέχει "δημιουργική δυνητικότητα", η οποία είναι αναγκαία να απελευθερωθεί μέσω της απορρύθμισης;

μετατραπεί σε πολιτικές. Τώρα, όμως, δείχνει αρκετά απαισιόδοξος με την τροπή που έχουν πάρει τα πράγματα στις λεγόμενες «κοινωνίες της αφθονίας».

Αναρωτιέται αν είχε υποτιμήσει τη δυνατότητα του συστήματος να δημιουργεί νέες μορφές κοινωνικού ελέγχου, όλο και πιο καθολικές. Βλέπει ότι πέρα από το «μαστίγιο της αναγκαιότητας» επιστημονικοί πλέον χειρισμοί των ενστικτωδών αναγκών των ανθρώπων έχουν μετατραπεί σε ζωτικό παράγοντα αναπαραγωγής του συστήματος. Οι πολίτες στις μαζικές δημοκρατίες φαίνεται να απολαμβάνουν τα οφέλη που το σύστημα τους παρέχει, χωρίς να αναρωτιούνται για τα καταστροφικά αποτελέσματα της προόδου του πολιτισμού .

Ενδοπροβάλλουν την αρχή της πραγματικότητας, σε βαθμό που να αντιλαμβάνονται την υποταγή τους ως ελευθερία, ενώ η κυριαρχία κρύβεται πλέον πίσω από ένα τεχνολογικό πέπλο, που την καθιστά ολοένα και λιγότερο ορατή. Οι δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης έχουν στενέψει ακόμα πιο πολύ και η εργατική τάξη έχει μετατραπεί σε μεγάλο βαθμό σε γρανάζι του συστήματος.

Ωστόσο, οι κοινωνίες της αφθονίας είναι την ίδια στιγμή και κοινωνίες πολέμου. Ο Μαρκούζε βλέπει μια προοπτική και αξιολογεί θετικά τα απελευθερωτικά κινήματα και το αντιαποικιοκρατικό αντάρτικο στις λεγόμενες «χώρες του τρίτου κόσμου», καθώς και τις εξεγέρσεις στα γκέτο της κοινωνίας της αφθονίας. Όλα αυτά ρίχνουν φως στο σύνολο του υστεροκαπιταλιστικού πολιτισμού και αναδεικνύουν το κόστος της προόδου του. Η ιστορική ευκαιρία βρίσκεται, εν προκειμένω, μέσα στην απουσία των συνθηκών που δημιουργούν τις προϋποθέσεις της απωθητικής-εκμεταλλευτικής τεχνολογίας και της εκβιομηχάνισης για επιθετική παραγωγικότητα.

Βιετνάμ, Κονγκό, Νότια Αφρική, φανερώνουν ότι η αναπαραγωγή των κυρίαρχων τρόπων ζωής καταλήγει να σημαίνει, ολοένα πιο καθαρά και συνειδητά, τον αποκλεισμό εκείνων των άλλων δυνατών τρόπων ζωής, που θα μπορούσαν να καταργήσουν τους δούλους και τους αφέντες, την παραγωγικότητα της απώθησης... Άντρες, γυναίκες, παιδιά αγωνίζονται με πρωτόγονα μέσα ενάντια στην πιο βάνουση και καταστροφική πολεμική μηχανή όλων των εποχών και νικούν. Το σώμα εναντιώνεται στη μηχανή.

Εφόσον οι εκμεταλλευτικές κοινωνίες έχουν επεκτείνει την δύναμη τους σε όλο τον πλανήτη, οι εξωτερικές δυνάμεις της ανταρσίας έχουν πάψει να είναι «άσχετες» προς αυτές τις δυνάμεις, αλλά αποτελούν τον εσωτερικό εχθρό, που βρίσκεται μέσα στο σύστημα και αρνείται την πλήρη υπαγωγή του σε αυτό.

Η επανάσταση στις «χώρες του τρίτου κόσμου» ευτυχώς έχει βρει τον αντίκτυπό της στις προηγμένες, όπου η νεολαία, διακατεχόμενη από τις δυνάμεις του έρωτα, διαμαρτύρεται ενάντια στην απώθηση μέσα στην αφθονία και τον πόλεμο σε ξένα εδάφη. Η ελπίδα για επανάσταση υπάρχει, για τον Μαρκούζε, μέσα στα άτομα τα οποία έχουν γνώση της ίδιας τους της καταπίεσης. Οι νέοι μποέμ, οι χίτηδες, οι ειρηνόφιλοι κακομοιραίοι, οι έκφυλοι -όπως τους αποκαλούσαν- είναι, στην παρούσα κοινωνία της αφθονίας, το καταφύγιο της δυσφημισμένης ανθρωπιάς.

Το φοιτητικό κίνημα της δεκαετίας του 60' δεν βασιζόταν στην ταξική πάλη, αλλά στην άρνηση της ίδιας της καταπίεσης των ατόμων που συμμετείχαν σε αυτό, καθώς και στην εκ μέρους τους απουσία ανοχής για τον πόλεμο και για τα καταστροφικά αποτελέσματα του καπιταλιστικού πολιτισμού. Η Νέα Αριστερά και το φοιτητικό κίνημα, για τον Μαρκούζε, δεν συνηγορούσαν απλά υπέρ εναλλακτικών πολιτικών στη βάση ριζοσπαστικών πολιτικών θέσεων, αλλά προεικόνιζαν μια διαφορετική υπαρξιακή σχέση με τον κόσμο, που έθετε στο κέντρο της τον έρωτα.

Ο Μαρκούζε θεώρησε καθήκον του ως διανοούμενος να συστρατευτεί και να καλέσει στην *Μεγάλη Άρνηση*.

Παλαιότερα, προτού η εργατική τάξη αφομοιωθεί στο σύστημα, η απεργία διαρκείας ήταν το προαπαιτούμενο της οργανωμένης πολιτικής παρέμβασης. Τώρα που η εξειδίκευση και η διανοητικοποίηση της εργασίας έχουν αλλάξει την παραγωγική διαδικασία, η προετοιμασία του εδάφους για πολιτική δράση απαιτεί μια αντί-οργάνωση.

Μια οργανωμένη άρνηση και μια διανοητική και πρακτική απόσυρση των δυνάμεων τους από το σύστημα, από όλους τους επιστήμονες, μαθηματικούς, ψυχολόγους, τεχνικούς, φοιτητές κλπ., που ως τώρα παρείχαν σε αυτό τις υπηρεσίες τους. Οι φοιτητικές διαμαρτυρίες του 60' υπήρξαν μια έκφραση της Μεγάλης Άρνησης, ένα δυνατό Όχι! στις πολλαπλές μορφές της καταπίεσης και της κυριαρχίας.

Η Μεγάλη Άρνηση αναζητά μια νέα, απελευθερωμένη κοινωνία, μια κοινωνία που θα διακατέχεται από την νέα αισθησιακή λογική που θα ανυψώνει τα ένστικτά της ζωής έναντι των ενστίκτων του θανάτου. Η νέα αισθησιακή λογική είναι μια ακόμα κίνηση πέρα από τον Μαρξισμό, καθώς απαιτεί πολύ περισσότερα από νέες σχέσεις εξουσίας. Απαιτεί την καλλιέργεια νέων μορφών υποκειμενικότητας, που δεν θα είναι προϊόντα του συστήματος κυριαρχίας. Για το λόγο αυτό, ο Μαρκούζε ενδιαφερόταν τόσο και για το φεμινιστικό κίνημα, καθώς έβλεπε σε αυτό τη δυνατότητα για ριζική κοινωνική αλλαγή και την αναδιαμόρφωση της αρσενικής υποκειμενικότητας, με τρόπο λιγότερο βίαιο και επιθετικό.

Η καλλιέργεια της νέας αισθησιακής λογική θα μετασχημάτιζε τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και τη σχέση των ανθρώπων με τη φύση. Η νέα λογική είναι το μέσο της κοινωνικής αλλαγής, που μεσολαβεί μεταξύ της πολιτικής πρακτικής, της αλλαγής του κόσμου και της έμφυτης, ενστικτώδους ατομικής ροπής προς την προσωπική ελευθερία.

***

Σύμφωνα με τον μαθητή του Μαρκούζε και θεωρητικό της αυτονομίας, George Katsiaficas, μπορούμε να βρούμε στιγμές στην ιστορία κάθε χώρας, όπου εκατομμύρια άνθρωποι συναντιούνται και συμπράττουν, για να αλλάξουν τις δυνάμεις που κυβερνούν την κοινωνία. Όταν τα οράματα και οι φιλοδοξίες των κινημάτων αυτών γίνονται πραγματικά βιώματα, πέρα από πολιτικά σλόγκαν, μπορούν να ξεσπάσουν κάποια από τα πιο συναρπαστικά συναισθήματα αγάπης και αλληλεγγύης που μπορούμε να φανταστούμε και να φέρουν ριζικές κοινωνικές αλλαγές. Οι συλλογικές αυτές μετουσιώσεις των εννομητικών αναγκών για ελευθερία, σύμφωνα με την νέα αισθησιακή λογική του Μαρκούζε, μπορούν να θεωρηθούν ως το αποτέλεσμα του Έρωτα (*eros effect*)⁹.

Σε αντίθεση, έτσι, με την παραδοσιακή σύλληψη του ανορθολογικού στοιχείου, ως απολύτως κακού και του μη λογικού ως ανάξιου σεβασμού, το φαινόμενο αυτό αντανακλά την κατανόηση του γεγονότος ότι η εσωτερική φύση του ανθρώπου είναι μια πηγή για τη λογική πράξη της ελευθερίας. Αυτή η επίγνωση οδηγεί στην αναγνώριση απελευθερωτικών διαστάσεων σε συγκεκριμένες μορφές λαϊκών κινητοποιήσεων,

---

⁹ Ουσιαστικά, το φαινόμενο του έρωτα αναφέρεται στις υπερβατικές ιδιότητες των κοινωνικών κινημάτων, σε αυτό που συμβαίνει σε στιγμές ξαφνικών λαϊκών, κοινωνικών αναταραχών, που μεταμορφώνουν δραματικά τις καθιερωμένες κοινωνικές πραγματικότητες. Το φαινόμενο του έρωτα εμφανίζεται σε στιγμές που οι βασικές παραδοχές μιας κοινωνίας –ο εθνικισμός, η εξουσία της κυβέρνησης, η ιεραρχία, ο καταμερισμός της εργασίας και η εξειδίκευση– καταρρέουν. Αναδεικνύει τον κρίσιμο ρόλο της ανθρώπινης συνάντησης και των ερωτικών διαστάσεων στην συλλογική πολιτική δράση. Σε αντίθεση με άλλες κοινωνιολογικές έννοιες, οι οποίες δίνουν έμφαση στην εξάπλωση των κινημάτων, το φαινόμενο του έρωτα βασίζεται στον αυθορμητισμό, δίνοντας γλώσσα και νόημα στο αίσθημα συνάντησης, αγάπης, ευφορίας και αλληλεγγύης που βιώνει κάποιος, όταν συμμετέχει στον αγώνα για τη συλλογική απελευθέρωση. Μπορεί να θεωρηθεί ως ο ερωτισμός της πολιτικής δράσης.

κοινωνικών εκρήξεων, ξεσπασμάτων και εξεγέρσεων.¹⁰

Τις στιγμές αυτές υπάρχει μια ταυτόχρονη άρνηση της «αρχής της επιβίωσης του δυνατότερου» ως οργανωτικής αρχής της κοινωνίας και μια αυθόρμητη μετουσίωση μεταξύ των ανθρώπων σε βασικό επίπεδο κοινωνικής αλληλεγγύης. Η πράξη προκύπτει τόσο από τις λογικές πεποιθήσεις των ανθρώπων, όσο και από την διαίσθησή τους, και αυτή η διαισθητική ικανότητα αποτελεί την βάση για την συλλογική δραστηριότητα. Το ατομικό συμφέρον συναντά το κοινωνικό, ενώ ο καρτεσιανός δυϊσμός μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου καταργείται, μαζί με την λογική και αισθητική διχοτόμηση των αισθήσεων.

Η νέα σύλληψη της λογικής, η οποία συμπεριλαμβάνει την φαντασία, μπορεί να συνοδεύσει και να οραματιστεί τις κοινωνικές αλλαγές και να αναγνωρίσει τις δυνατότητες των πραγμάτων ως μια ήδη πραγματοποιημένη πραγματικότητα. Θυμίζοντας μας εδώ αρκετά το γνωστό σύνθημα του Μάη του 68, που μας καλεί, όπως και ο Μαρκούζε άλλωστε, να παίρνουμε τις επιθυμίες μας για πραγματικότητα.

Γιατί αν κάτι δεν συμβαίνει, είναι γιατί δε το επιθυμήσαμε αρκετά!

---

¹⁰Βλ. George Katsiaficas, *Αυθόρμητη Ανάφλεξη. Η Επίδραση του Έρωτα και η Παγκόσμια Επανάσταση*, μτφρ. Καλαμαράς, Ελευθεριακή Κουλτούρα Αθήνα, 2019 και Eros Effect –George Katsiaficas @ eroseffect.com.